

CULTURE AND ART

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.8>

EPISTOLARIUM LEONIDA LISOWSKIEGO JAKO DOKUMENT EPOKI

Anna Drobysh

*aspirantka Katedry Historii Muzyki Ukrainńskiej i Folklorystyki Muzycznej
Narodowej Akademii Muzycznej Ukrainy imienia P.I. Czajkowskiego
(Kijów, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0001-8276-7712

e-mail: annesmile518@gmail.com

Adnotacja. Rozważono epistolarium Leonida Lisowskiego, które jest przechowywane w Instytucie Rękopisu Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia W.I. Wiernadskiego, ujawniono jego znaczenie dla badań nad historią muzyki ukraińskiej. Została przeprowadzona periodyzacja korespondencji kompozytora, ujawniono cechy gatunkowe i tematykę listów w różnych okresach jego życia. Korespondencja z postaciami sztuki ilustruje złożone procesy w kulturze przełomu lat 1920 i 1930, w szczególności w sztuce muzycznej, pod wpływem zmian społeczno-politycznych. Epistolarium kompozytora jest oznaczone cechami „dyskursu epistolarnego” tamtych czasów, odzwierciedla w nim zmiany gatunkowe: liczba prywatnych listów jest znacznie zmniejszona w porównaniu z wczesnym okresem, ale korespondencja biznesowa jest zdominowana w późniejszym okresie. Scharakteryzowano postacie nadawców i adresatów w następujących kategoriach: koledzy kompozytorzy, uczniowie, wydawcy, twórcy kultury, koło rodzinne. Ujawniono znaczenie listów jako dokumentów swoich czasów, a także podkreślono ich znaczenie dla zrozumienia cech osobistych i zawodowych artysty, realiów życia określonego okresu historycznego (fakty, wydarzenia, procesy).

Słowa kluczowe: ukraińska kultura muzyczna, korespondencja, dziedzictwo epistolarne, gatunki i tematyka korespondencji, Instytut Rękopisu Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia W.I. Wiernadskiego, archiwum Leonida Lisowskiego.

LEONID LISOVSKY'S EPISTOLARIUM AS A DOCUMENT OF THE ERA

Anna Drobysh

*Postgraduate Student at the Department of History of Ukrainian Music
and Musical folklore*

Petro Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-8276-7712

e-mail: annesmile518@gmail.com

Abstract. The epistolary of Leonid Lisovsky, which is kept in the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky, is considered, its significance for the study of the history of Ukrainian music is revealed. The periodization of the composer's correspondence is carried out, the genre peculiarities and themes of the letters in different periods of his life are revealed. Correspondence with artists illustrates the complex processes in the culture of the late 1920s – early 1930s, in particular in the art of music, under the influence of socio-political changes. The composer's epistolary is marked by the peculiarities of the “epistolary discourse” of that time, reflects the genre changes in it: the number of private letters noticeably decreases compared to the early period, while business correspondence predominates in the later period. The figures of addressees and addressees are characterized by the following categories: fellow composers, students, publishers, cultural figures, family circle. The significance of letters as documents of their time is revealed, as well as their importance for understanding the personal and professional characteristics of the artist, the realities of life of a certain historical period (facts, events, processes) is emphasized.

Key words: Ukrainian musical culture, letter, epistolary heritage, genres and subjects of correspondence, NBUV institute of manuscript, Leonid Lisovsky archive.

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЛЕОНІДА ЛІСОВСЬКОГО ЯК ДОКУМЕНТ ЕПОХИ

Анна Дробиш

аспірантка кафедри історії української музики та музичної фольклористики

Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського

(Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-8276-7712

e-mail: annesmile518@gmail.com

Анотація. Розглянуто епістолярій Леоніда Лісовського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, розкрито його значення для дослідження історії української музики. Здійснено періодизацію листувань композитора, виявлено жанрові особливості й тематику листів у різні періоди його життєдіяльності. За листуванням із діячами мистецтва проілюстровано складні процеси в культурі кінця 1920-х – початку 1930-х років, зокрема в музичному мистецтві, під впливом соціально-політичних змін. Епістолярій композитора, позначений особливостями «епістолярного дискурсу» того часу, відбиває жанрові зміни в ньому: помітно зменшується кількість приватних листів порівняно з раннім періодом, натомість у пізньому переважає ділова кореспонденція. Охарактеризовано постаті адресатів і адресантів за такими категоріями: колеги-композитори, учні, видавці, діячі культури, родинне коло. Розкрито значення листів як документів свого часу, а також акцентовано їх важливість для розуміння особистісних і професійних характеристик митця, реалій життя певного історичного періоду (факти, події, процеси).

Ключові слова: українська музична культура, листування, епістолярна спадщина, жанри і тематика листувань, інститут рукопису НБУВ, архів Леоніда Лісовського.

Вступ. Леонід Лісовський (1866–1934) – унікальна постать в українській музичній культурі останньої чверті XIX – першої третини XX століть, однак його творчий доробок і життєвий шлях мало досліджені. Композитор, педагог, піаніст-віртуоз, музичний критик і громадський діяч, він прожив яскраве творче життя, однак на схилі літ зазнав репресій, соціальних утисків. Його життєвий і творчий шлях пов'язаний із такими містами, як Петербург, Полтава і Харків, зокрема становлення як композитора, критика відбулось у Петербурзі (1891–1899, 1909–1913)¹, всебічна мистецька й літературна діяльність – у Полтаві (1899–1909), «тиха кульмінація» поневірянь і репресій – у Харкові (з 1914). У сприятливий для творчості час Л. Лісовський опублікував лише частину свого доробку, окремі вокальні й камерно-інструментальні твори. У період творчої зрілості, що припав на роки Першої світової війни і харківських поневірянь, композитор не мав умов для цього, відповідно, усі його задуми – опублікувати літературні й музичні твори, організувати їх виконання – не були здійснені.

В українському музикознавстві й досі вичерпно не проаналізовано спадщини багатьох діячів національної культури початку XX століття, однак поступово спільними зусиллями відновлюються реалії складного періоду в історії української культури: повертаються із забуття репресовані і тривалий час замовчувані митці, їхні творчі здобутки. Одним із таких «свідчень» історії (М. Блок) є епістолярій Л. Лісовського, який містить цінну інформацію про мистецькі й соціальні події кінця XIX – першої третини XX століть, відтворює історію його життя й творчості, оточення. Отже, джерелознавчі дослідження культурних процесів за історичними документами не втрачають актуальності і значення.

Мета статті – розглянути епістолярій Леоніда Лісовського як документ з історії української музики кінця XIX – першої третини XX століть.

Завдання дослідження:

- розглянути матеріали архіву Леоніда Лісовського;
- здійснити періодизацію епістолярної спадщини;
- визначити жанри і тематику листувань митця;
- виявити й охарактеризувати постаті його адресатів;
- розкрити значення листів як документів епохи.

Методи дослідження: у роботі застосовано такі методи: культурно-історичний для розгляду життєтворчості Л. Лісовського, порівняльно-типологічний, біографічний для аналізу епістолярію митця як документу епохи, структурний для виявлення особливостей архіву композитора.

Основна частина. Про життя і творчість Л. Лісовського написано вкрай мало. Зокрема, Алла Литвиненко висвітлює полтавський період життєтворчості композитора в контексті культури міста, його родинні і творчі зв'язки (Литвиненко, 2011). Майя Ржевська побіжно розглядає діяльність Л. Лісовського: наводить досі не відомі факти його життя і творчості, а також інформацію про композиторів, його сучасників, зокрема у зв'язку з подіями антицерковної кампанії. За матеріалами архіву Л. Лісовського дослідниця розкриває дії влади, спрямовані на знищення творів духовної тематики; некомпетентність комісії із мистецьких питань, неефективність культурних реформ тощо (Ржевська, 2005). М. Ржевська, як і музикознавець Яків Полфьоров,

¹ У 1909 році Л. Лісовський на чотири роки повернувся з Полтави до Петербурга на запрошення викладати у Комерційному училищі. Працював також у Народній консерваторії, у приватних музичних школах К.І. Даннемана і Н.М. Кривошеїна, Боровської та в комерційній школі М.А. Шидловської. Крім того, він здійснював громадську й популяризаторську роботу. У 1913 році композитор на запрошення Л.М. Пишинова і А.Я. Швейгера викладає у щойно створеній музичній школі м. Тифліс. В автобіографії Л. Лісовський зазначає, що в цей період його більше захоплювала музично-критична діяльність.

вважає Л. Лісовського митцем, який належав до «середньої генерації», що становила «той стрижень, ту вісь, круг якої насилає як, з одного боку, старші і молодші <...> генерації композиторів, так, з другого боку, всі парості сучасної української культури» (Полфьоров, 1927: 236). Світлана Колтишева опублікувала і прокоментувала архівні документи, зокрема: автобіографію Л. Лісовського в кількох авторських редакціях; каталог його творів, датований 1928 роком; перелік творів – рукописних списків і надрукованих у видавництві О. Федорова і К («Симфонія»). Дослідниця аналізує і композиторську спадщину Л. Лісовського, виявляючи стильові й жанрові ознаки його камерно-вокальних опусів (Колтишева, 2008).

Для розкриття досліджуваної теми важливими є праці з питань епістології загалом і музичної зокрема. Так, Михайлина Коцюбинська розглядає листи як дзеркало їхнього автора, відношення понять «листи – автор», «адресат – адресант» як характерні ознаки епістоли, що фіксує мінливість цього «спостерігача» історичних подій. Лист у часі певної епохи, історичного моменту, стану людини потребує багатовимірності його дослідження. У монографії Маріанни Копиці розкрито сутність категорії факту і методи роботи з ним, наголошено, що за допомогою епістоли можна зрозуміти «культурний контекст епохи». Анна Кур'янович досліджує епістолярний дискурс із погляду його жанрово-стильової динаміки. Вона спостерігає за ознаками епістолярію, їх змінами під впливом часу. Вважаючи епістологію складовою частиною джерелознавства, автори зазначених праць підкреслюють наукове значення листування для сучасних досліджень. Воно полягає в тому, що «в них ми знаходимо поміж іншим те, що не могло бути висловлене, не могло бути зафіксованим інакше, крім як у листі» (Коцюбинська, 2009: 19).

Результати та їх обговорення

В історії української музики епістолярій посідає окреме місце. Хоч цінність листувань відомих митців у відтворенні соціокультурних подій часу незаперечна, однак епістолярій українських композиторів майже не досліджено, інколи навіть не атрибутовано. Не всі епістолярні матеріали, що зберігаються у фондах НБУВ, мають належний опис щодо власника документів і дати їх надходження до бібліотеки. Завдяки роботі над епістолярними матеріалами часом відкриваються несподівані факти. У цьому переконує лист Олександра Дзбановського², організатора і завідувача музичного відділу Всенародної бібліотеки України³, у якому він повідомляє Л. Лісовському: «Было поручено отобрать и вывезти все более ценное из книжного фонда Житомирского Музея, где собраны с 1920 г. всякие библиотеки (Католической Семинарии и Капитолия, Православной Семинарии, монастырей <...> Задача – не легкая, потому что местная власть старалась препятствовать; но мне удалось взять все более ценное – более 100 тыс. книг, среди которых более 3 тыс. рукописей, здесь стареодруков 15, 16, 17, 18 ст. (много фолиантов) и др. <...> Вот и книг по музыке, к сожалению, очень мало. <...> Я уже собрал рукописи Леонтовича, Стеценка, Степового, Лисенка, *Аренса* и многих других; собираю теперь композиторов современных, и потому прошу Вас прислать Ваши рукописи или автографы, – буду очень благодарен Вам»⁴ (Дзбановский, 1932: 2, 4). Лист, датований 4 листопада 1932 року, свідчить про намагання адресанта зберегти українські музичні цінності.

Розповідаючи про свої творчі гастролі, концерти тощо, композитори звертали увагу й на труднощі у виконанні творів, на скрутний соціальний і фінансовий стан, невихованість публіки тощо. Так, Іоакім Ізраїльович Гольдберг⁵, полтавський колега по приватній музичній школі, близький друг і виконавець творів Л. Лісовського, листувався з ним протягом тривалого часу вже після його від'їзду з Полтави. Розпитуючи про нові життєві і творчі умови Л. Лісовського, І. Гольдберг висловлював радість щодо мистецького життя в Петербурзі і водночас нарікав на труднощі в роботі полтавського товариства камерної музики, у якому був завідувачем бібліотеки. У листах І. Гольдберга ідеться й про симфонічні вечори в Полтаві: охарактеризовано репертуар, виконавців, наведено відгуки публіки. Так, аналізуючи концерт симфонічного оркестру⁶ під орудою полтавського диригента Дмитра Ахшарумова, що відбувся 28 лютого 1911 року, Й. Гольдберг оцінює його як музиканта, звертаючи увагу на якість виконання, помічаючи і досягнення, і втрати: «Слушая в исполнении г. Ахшарумова такие сложные партитуры, как «Франческа да Римини» Чайковского, вы слышите очень часто весьма стройную звуковую массу, но не слышите узора оркестрового, не замечаете, где фон и где картина самая. <...> Тем не менее <...> Заслуга его в деле приобщения провинции к симфонической музыке неоспорима» (Гольдберг, 1911: додаток). Зовсім іншого за змістом листа надсилає Л. Лісовському В.С. Косенко в червні 1928 року: «Лично у меня – все плохо. Материальное положение – отчаянное! Настроение – еще хуже! <...> а я так надеялся!» (Косенко, 1928: 1).

Листування містить інформацію, важливу для розуміння чинників тогочасних мистецьких процесів загалом і життєвих проблем окремої особистості зокрема. Близькі за часом написання, листи часто відрізняються за характером відтворених переживань і стилем висловлювання. Тому дослідники епістолярію не дійшли одностайності щодо їх жанрової класифікації і здебільшого приймають за *tertium comparationis* різні категорії: жанру, стилю, особливостей побутування, смислового навантаження тощо. М. Коцюбинська надає

² Дзбановський Олександр Тихонович – український композитор, музикознавець, співак, громадський діяч. Одним із перших розпочав збирати й каталогізувати мистецькі твори.

³ Нині Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

⁴ Тут і далі листи цитовано мовою оригіналу.

⁵ Іоакім Ізраїльович Гольдберг – викладач скрипки, артист оркестру Полтавського Імператорського російського музичного товариства (ІРМТ), музичний критик.

⁶ До листа додано вирізку з газети (ще не вдалося з'ясувати, з якої саме), у якій критик розгорнуто рецензує один із полтавських симфонічних вечорів. У листі автор пише про раптову смерть одного з місцевих оглядачів за кілька днів до цього заходу, тому І. Гольдберг змушений був рецензувати концерт.

найбільш повну типологію, одразу відзначаючи її «протеїчність, мінливість та переходовість» (Коцюбинська, 2009: 184). Вона виокремлює такі жанри: дружній і філософсько-сповідальний лист, лист-щоденник, лист публіцистичного чи ліричного жанру тощо. «Поліфонічність» і «межовий характер» листів, що перебувають на перетині жанру і стилю, не дають можливості створити сталу типологічну класифікацію відповідно до будь-якого із наведених термінів.

Про яскраве творче життя Леоніда Лісовського свідчить його архів, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі НБУВ), він охоплює 1425 одиниць зберігання. «Воскрешаючи життя» (О. Валевський), архів містить цінні матеріали – свідчення про життя і творчість митця, інформацію про соціокультурні й мистецькі події та їх особливості, про музичні смаки публіки, музичну мову митців тощо. У двох інвентарних книгах опису фонду Л. Лісовського записані майже півтори тисячі документів, вони структуровані за такими категоріями, як: щоденники, автобіографія, епістолярій, мистецька періодика, лекції і статті, результати редакторської роботи, нотні рукописи. Зокрема, 328 нотних позицій – завершені твори і чернетки – це не тільки здійснені творчі наміри композитора, а й нереалізовані задуми творів великих форм. Дві третини архіву становлять праці літературні, адже до вступу в Петербурзьку консерваторію Л. Лісовський закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. Про багатогранну діяльність митця свідчать:

- 53 щоденники й записні книжки за досить тривалий проміжок часу, починаючи з 1884 року, коли майбутній митець ще був школярем 7–8 класу гімназії;

- 687 листів;

- 43 рецензії Л. Лісовського на твори й концерти його колег і відгуки цих колег на його твори;

- 314 документів загального характеру (лекції, статті, вірші, плани занять, записки й чернетки Неоніли Сокальської⁷, дружини композитора, повідомлення, особові документи – дипломи, квитанції тощо).

Листування Л. Лісовського – майже 700 аркушів – це одне з найважливіших епістолярних зібрань першої третини ХХ століття. Важливо, що воно містить як вхідну, так і вихідну кореспонденцію, навіть якщо для дослідника доступні листи тільки однієї сторони листування, за контекстом можна визначити, про що йдеться в листуванні.

Охарактеризуємо епістолярій композитора.

Епістолярій Л. Лісовського, як і його життєвий і творчий шлях, доцільно умовно розподілити на два періоди: до 1916–1917 років і після них. Проміжного етапу немає, адже тогочасні події докорінно змінили життя митця, його долю. Як зазначає дослідниця епістолярного дискурсу А.В. Кур'янович, зазвичай спостерігається «...домінування в листах представників творчої інтелігенції тем творчості <...> та екзистенційної проблематики. Осмислення цієї проблематики переважно у трагедійному ключі багато в чому зумовлено подіями приватного життя адресантів та їх адресатів» (Кур'янович, 2013: 20). Це спостереження стосується й епістолярію Л. Лісовського. У листуванні з видавництвом П.І. Юргенсона, видавцями Олександром Федоровим, родинами Зарудних, Старицьких і Сокальських, із друзями й колегами він розкриває свої задуми, прагнення, проте з часом із сумом і болем пише про втрачені можливості. Так, О. Федоров активно листувався з Л. Лісовським ще з 1912 року з приводу видання його опусів, їх редагування та перекладів вокальних творів мовою есперанто. Але починаючи з 1916 року, як переконує листування, утілювати творчі й видавничі плани стало складно, адже ноти не видавались «...по весьма извинительной причине – негде (и даже не на чем печатать) <...>. Приходится с издательством ждать лучших времен, тем более, что работа в настоящее время страшно вздорожала, а с бумагой настает настоящий голод», – зазначає видавець у листі від 21.02.1916 р. (Федоров, 1916: 1).

«Превалюючим типом ЕТ (*епістолярного тексту* – А.Д.) у першій третині ХХ століття є приватний лист», – вважає А.В. Кур'янович (Кур'янович, 2013: 20). На прикладі епістолярію Федора Шаляпіна дослідниця виявила, що листів до посадових осіб, тобто ділових, усього «0,8% від проаналізованої кореспонденції» (Кур'янович, 2013: 20). В епістолярії Л. Лісовського після 1920 року починає переважати ділове листування: численні заяви і прохання до пенсійного відділу Наркомсоцбезу, Бюро Комітету сприяння вченим, комісії з призначення персональних пенсій, відділу мистецтв Н.К.П.⁸, фракції місцевому композиторів із проханнями про підвищення пенсії, покращення матеріального стану тощо⁹. Тоді Л. Лісовський написав лист до центрального правління ВУТОРМ про свою причетність до «церковного котла». Так, композитор виправдовується за «церковний досвід» – написання музики до «Отче наш», пояснюючи, що це навчальні консерваторської справи, і запевняючи правління, що в його архіві немає навіть рукописного зразка цього твору. Окрім того, композитор зрікається його, якщо «<...> ВУТОРМ вважає несумісним звання його члена з участю в означеному котлі»¹⁰ (Лісовський, після 1928). Відомо, що, починаючи з другої половини

⁷ Сокальська Неоніла Петрівна – донька композитора й літератора Петра Петровича Сокальського, двоюрідна сестра композитора і музичного критика Володимира Івановича Сокальського, у першому шлюбі – дружина Бориса Фердинандовича Ранхера, гірського інженера, подружжя мало трьох дітей.

⁸ Народного комісаріату просвітництва.

⁹ Так, 1927 року Л. Лісовський надсилає листа А.В. Луначарському і свої «Лозунги ВКП» з проханням «дати хід цьому твору». Він виправдовується, що передає рукописні, а не друковані «Лозунги» через «повну немічність наших муз. видавництв» (Лісовський, 1927).

¹⁰ У листі композитор запевняє, що не має жодного примірника і не бачив їх у продажу. Однак ноти твору «Отче наш» вдалося віднайти: Л. Лісовський приклеїв аркуш із хоровою партитурою наприкінці оркестрової прелюдії «Un poco di Saint-Sans» і Скерцо для оркестру (Лісовський, 1896), вочевидь приховуючи його від «сторонніх очей».

1920-х років, в Україні розгортається антирелігійна кампанія, під час якої масово знищувались історичні пам'ятки архітектури й іконопису, з репертуару вилучали духовні хоріві твори, особливо *a cappella*, автори хорової духовної музики зазнавали репресій.

Якщо в попередні роки твори Л. Лісовського досить часто публікували провідні видавництва країни, то у 1920-і роки більшість видавців відмовляють йому. Так, 12 червня 1924 року Л. Лісовський отримав листа від редакційного відділу Музсектору (Москва) з таким висновком: «предложенные Вами к изданию нижепоименованные сочинения Ваши к изданию не приняты» (Редакційний відділ Музсектору, 1924). Однак твори Л. Лісовського в цей період усе ще виконувалися. Так, 1927 року його запросили на «закриту вечірку слухання нової української музики». Лист надійшов від правління Харківської філії Музичного товариства імені Миколи Леонтовича (1927). У переліку прізвищ композиторів, твори яких виконувалися у цьому концерті, зазначені «С. Дремцов, Л. Лісовський, С. Людкевич та ін.» (Правління Харківської філії Музичного товариства імені М. Леонтовича, 1927). У 1934 році Л. Лісовський отримав від Народного Комісаріату запрошення на конкурс дитячих музичних творів (Білокопитов, 1934).

Більшість приватних листів в епістолярних збірках початку ХХ століття сповнені світлого настрою, творчих намірів і планів, відгуків про концерти, реакцій на виступи музикантів-гастролерів, обговорень видавничих питань (узгодження редакцій, перекладів, вартості послуг тощо). Ділове листування Л. Лісовського звернене до різних категорій адресантів і відзначається відповідними тематикою і стилем спілкування. Серед адресатів:

– колеги-композитори – категорія неоднорідна, частину з них становить переважно молодь, яка зверталася до Л. Лісовського з проханням про рецензування або редагування їхніх творів. У листуванні з деякими колегами-композиторами (Ф.С. Акименко¹¹, В.С. Косенко, І.І. Гольдберг, Ф.М. Попадич¹², С.П. Наній¹³, Л.М. Пишинов¹⁴) переважає дружнє спілкування про виконання й редагування творів, намагання морально підтримати один одного в матеріальній скруті тощо. З В. Косенком, який був молодшим за Л. Лісовського на 30 років, відчуваються дружні, братерські стосунки. Композитори нарівні обговорювали творчі наміри, шукали можливості покращити матеріальний стан, що свідчить про відкритість і щирість Л. Лісовського. Окремо слід сказати про родинні стосунки Л. Лісовського з Миколою Черепніним¹⁵, однокурсником по класу композиції в Петербурзькій консерваторії, а також про дружбу з Володимиром Маковським¹⁶. Обидва дуже не схвалювали від'їзду Л. Лісовського з Петербурга й неодноразово пропонували йому повернутись, обіцяли допомогти з роботою, запрошували на концерти, виставки тощо;

– Учні Л. Лісовського також написали багато листів «дорогому своєму вчителю», як називали його К. Тарасов, О. Дашевський¹⁷, Володимир Товстолужський¹⁸. З останнім Л. Лісовський спілкувався майже 15 років, за цей час стосунки між ними стали майже родинними;

– видавці О. Федоров, П. Юргенсон та редакційний відділ Музсектору Держвидавництва виявили себе в листуванні по-різному. Так, з О. Федоровим композитор підтримував дружні стосунки протягом багатьох років. З П. Юргенсоном листувався недовго, але видавець прихильно ставився до внесення коректив у твори Л. Лісовського, обговорював із ним терміни видання тощо. Натомість кілька листів із редакційного відділу Музсектора сповнені негативного ставлення до творчості композитора: у категоричній формі йому неодноразово відмовляли у виданні творів;

– дітячі культури теж представлені в епістолярії Л. Лісовського, зокрема: І.І. Слатін¹⁹, директор Харківського музичного училища, а згодом і Консерваторії, учитель Л. Лісовського з фортепіано; К.К. Горський, композитор, скрипаль-віртуоз, диригент, викладач Консерваторії; О.К. Глазунов, композитор; М.Г. Клімов, диригент; І.Г. Гінецинський, скрипаль, педагог, диригент; П.М. Норцов, оперний співак і педагог; В.С. Оголевець,

¹¹ Акименко (Якименко) Федір Степанович – український композитор і піаніст. Підтримував дружні стосунки з Л. Лісовським, звертався до нього «Милый Леонид Леонидович», неодноразово запрошував у гості.

¹² Попадич Федір Миколайович – український хорівий диригент, композитор, один із організаторів музичного товариства імені Миколи Леонтовича.

¹³ Наній Сергій Петрович – український композитор. За словами Г. І. Ганзбурга, «він не став широко відомим, утім, цікавий тим, що одним із перших поклан на музику вірші П. Тичини, Олександра Олеся, С. Черкасенка, Василя Еллана-Блакитного». Найвагомий його внесок у музичну культуру – керівництво Народною консерваторією в повітовому містечку Ізюм Харківської губернії (Ганзбург, 2010).

¹⁴ Пишинов Лев Миколайович – піаніст, організатор концертів, організатор і керівник приватної Музичної школи Пишинова і Швейгера.

¹⁵ Незважаючи на досить далекі родинні зв'язки (М. Черепнін був чоловіком Марії Альбертівни Бенуа – доньки видатного художника, який доводився двоюрідним братом невістки Л. Лісовського – Катерини Сергіївни Кавос, у дівоцтві – Зарудної), композитори активно листувалися і підтримували дружні стосунки.

¹⁶ Маковський Володимир Єгорович (1846–1920) – видатний художник, живописець, академік. Учень Л. Лісовського з камерного ансамблю у 1911 р. Виконував ансамблеві твори, зокрема спільно з віолончелістом-аматором П. О. Брюлловим (художником та архітектором, племінником живописця Карла Брюллова), був учасником струнного тріо.

¹⁷ Поки що ім'я О. Дашевського з'ясувати не вдалося.

¹⁸ Володимир Товстолужський (бл. 1890–?) – український піаніст, випускник Полтавського музичного училища і Московської консерваторії (клас В. І. Сафонова), викладач Київської консерваторії. Учень Л. Лісовського. Після завершення консерваторії отримав рекомендацію М. Д. Кашкіна щодо працевлаштування. Під орудою О. Б. Гольденвейзера мав виконавську кар'єру. Викладач у Київській консерваторії (училищі), згодом директор Орловської державної школи мистецтв, завідувач кафедри Азербайджанської державної консерваторії у 1930-ті роки.

¹⁹ Слатін Ілля Ілліч – піаніст та диригент, викладач. Засновник та перший директор Харківського музичного училища і відділення ІРМТ.

учень Л. Лісовського, музикознавець і композитор; О.В. Оссовський, музикознавець і музичний критик; співак М.В. Рудакова; М.П. Василенко, історик і громадський діяч; А.В. Луначарський, письменник, критик, громадський діяч. Це далеко не всі колеги, порадики, друзі й консультанти Л. Лісовського з певних питань.

Л. Лісовський спілкувався не лише з музикантами, у цьому переконують записи у щоденниках про його відносини з діячами культури і мистецтва в офіційній і домашній атмосфері. Унікальним є листування композитора з його харківським благодійником Емілієм Фердинандовичем Ранхнером²⁰, яке тривало десять років. Особливою своєрідністю позначені ранні листи, які майбутній композитор написав у десятирічному віці. Багаторічна дружба поєднувала Л. Лісовського з родиною відомого журналіста Андрія Яковича Єфимовича²¹ (дружина Лідія Єгорівна і брат Андрія Яковича Іларіон, якого він називає у щоденниках Ларівоша). Про харківських друзів митець пише й у щоденниках. Про характер спілкування свідчить і лист Л. Лісовського до Іларіона Яковича від 17 червня 1934 р. (за півроку до смерті): «Дорогой мой Илларион Яковлевич. Волны мировой истории добрались и до нашего Харькова, перекидывая массу харьковских служаек в Киев вслед за своими наркоматами. Боюсь я, что придется и мне теперь, чего доброго, шевелиться по этому пути, несмотря на глубокую инвалидность, до какой я дожил после операции левой ноги <...>. Позволь мне <...> просить тебя приласкать моего зятя, пред'явителя этого письма, Сергея Степановича Кулявцева. Он женат на старшей из моих двух падчериц, Наталии Борисовне Ранхнер (внучка известного музыкального деятеля прошлого века Петра Петровича Сокальского). <...> мне и хотелось, чтобы ты капельку погрел их приютом своего домашнего очага <...> Обнимаю крепко. Любящий тебя <...>» (Лісовський, 1934: 1, 2).

Крім колег і друзів, Л. Лісовський листувався з рідними й родичами:

– батько, Леонід Лісовський, диригент і скрипаль провінційних оркестрів, у своїх листах він наставляв сина бути слухняним. Мати, Фанні Козловська, артистка-інженю провінційних антреприз, ніжно й турботливо розпитувала про умови життя, висловлювала поради тощо. Батьки Л. Лісовського померли, коли йому було лише 12 років;

– Сестра Віра (Когіна) і брат Олександр, з якими митець до кінця життя зберіг ширі стосунки. Олександр писав вірші, цікавився живописом. Звертаючись до старшого брата «голубчик Лёнька», він надавав йому слушні поради й настанови, стримуючи від необачних вчинків (Лісовський А., 1891–1895);

– молодша донька Анна, а в родині Галина (1897–1924), лікарка за фахом, здобула освіту у військово-морській медичній академії, пішла на фронт під час Першої світової війни. Листів від Галини небагато, вони написані приблизно протягом 1910–1918 років, не в усіх зазначені дати. Вона запитувала батька про його справи, стисло розповідала про своє життя. Так, у листі з Лібави (Libau, місто на південному заході Литви, побережжя Балтійського моря), написаному орієнтовно 1917 року, вона висловлює свої враження про місцеві симфонічні концерти, оркестр і програму, про музичні події, про своє захоплення виставами й концертами, майстерністю співаків італійської опери. Усе це свідчить про її музичні здібності й естетичні уподобання. Галина рано померла²², тому листів від неї небагато;

– старша донька Наталія (1901–1978) – солістка-балерина Маріїнського театру (перший шлюб із В.Е. Томсоном, солістом Маріїнського театру, другий – з Ю.І. Слонімським, істориком і драматургом балету). Листи Наталії переважно тривожні, сповнені опису важких обставин життя, пошуків роботи і кращого місця для проживання, скорботи за сестрою, нарікань на важкі пологи і переживань за донечку Галечку, названу на честь сестри, а також інших родинних подій. Після смерті сестри Галини її чоловік Микола Григорович Хлопін, радянський учений-гістолог, переїхав до Сочі, куди запросив і Наталію з чоловіком²³. У 1933 році вона пише батькові, щоб він не переїздив до Сибіру чи до Петербурга, бо в такий час не знайде там ні роботи, ні житла. Описуючи стан родички²⁴, яка «ходить обірвана і хвора», «проживаючи більше, ніж отримує», Наталія запевняє, що в Харкові Л. Лісовському буде краще (Томсон, 1933: 4);

– родина Кулявцевих – Наталя Борисівна (у дівочтві Ранхнер), донька другої дружини від її першого шлюбу (падчерка Л. Лісовського), та її чоловік Сергій Степанович. Вони яскраво представлені не тільки в епістолярії, а й у музичній творчості композитора. Онуки композитора – Володя, якого ласкаво називали Володик, і Зоя – часто листувались із бабусею і дідусям, як тільки навчилися добре писати (1932–1934), надсилали їм власноруч виготовлені подарунки. Натомість Л. Лісовський створив для них «Шість тактов Володика Кулявцева. Для двух фортепиано» (Лісовський, 1932) і склав план занять із музики на три роки, але реалізувати його не встиг, бо через рік помер (1933: 2);

– перша і друга дружини композитора – Варвара Сергіївна (Зарудна) і Неоніла Петрівна (Сокальська).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що творчі зв'язки Л. Лісовського надзвичайно багатогранні. Зміст і тон його листування переконують, що він був щирою і доброю людиною, уважним і принциповим у професійних справах. В його листах після 1920 року йдеться переважно про важкі умови життя, що зумовило перерви у творчій діяльності. Аналіз листувань Л. Лісовського переконує, що дослідження їх як документів

²⁰ Імовірно, рідний брат Бориса Фердинандовича Ранхнера, першого чоловіка Неоніли Сокальської.

²¹ Єфимович Анрій Якович протягом багатьох років був редактором газети «Харьковские губернские ведомости» і чиновником особливих доручень при Харківському губернаторі.

²² Єдина згадка про смерть сестри є в одному з листів Наталії до батька – Леоніда Лісовського. Про причину смерті поки що нічого не відомо.

²³ Працюючи в Сочі, Наталія з чоловіком часом мешкали на дачі Максиміліана Волошина. Їхніх дітей, за вимушеної відсутності батьків, доглядала Варвара Сергіївна Зарудна (Лісовська), перша дружина композитора, яка після розлучення жила разом з родиною доньки в Петербурзі.

²⁴ Імовірно, йдеться про Зою Сергіївну Зарудну, рідну сестру Варвари Зарудної (Лісовської).

епохи не втрачає актуальності, адже в них відображене мистецьке життя, діяльність закладів освіти, стан видавничої справи, побут митців, важливі проблеми розвитку культури. Архів Л. Лисовського зберігся майже без втрат, він надає цінний матеріал для дослідження не лише його творчості, а й історії української музики, культури останньої чверті XIX – першої третини XX століть.

Такі джерелознавчі дослідження дають змогу переоцінити вже відомі факти і явища, реконструювати важливі мистецькі події.

Перспективи подальших розвідок. Здійснений аналіз епістолярію Л. Лисовського сприятиме подальшому вивченню його творчості, світогляду, естетичних переконань, а найважливіше – правдивій оцінці його внеску в розвиток українського музичного мистецтва.

Список використаних джерел:

1. Белокопытов Н.Г., инспектор музыки НКО. Письмо Л.Л. Лисовскому от 16.05.1934 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф.І. 39776. 1 арк. (Київ, Україна).
2. Ганзбург Г.И. История Изюмской народной консерватории. URL: <http://hansburg.narod.ru/isjum-kursk.htm> (дата обращения: 10.10.2021).
3. Гольдберг И. Письмо Л.Л. Лисовскому от 22.03.1911 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф.І. Од. зб. 40274. 2 арк. (Київ, Україна).
4. Дзбановский А.Т. Письмо Л. Л. Лисовскому от 4.11.1932 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. Од. зб. 40286. 4 арк. (Київ, Україна).
5. Колтишева С.О. Забуті сторінки історії. Постать Л. Лисовського у контексті музичної культури. *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. Вип. 74 : *Естетика і практика мистецької освіти*. Київ, 2008. С. 236–244.
6. Косенко В.С. Письмо Л.Л. Лисовскому от 27.06.1928 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. Од. зб. 40326. 2 арк. (Київ, Україна).
7. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Київ : Дух і літера, 2009. 584 с.
8. Курьянович А.В. Динамика жанрово-стилистических особенностей русского эпистолярного дискурса носителей элитарного типа речевой культуры (XX–XXI вв.) : автореф. ... докт. филологических наук : 10.02.01 Русский язык / Томский гос. пед. ун-т. Томск, 2013. 40 арк.
9. Лисовский А.Л. Письма Л.Л. Лисовскому. 1891–1895 годы. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. 40411–40414. (Київ, Україна).
10. Лисовский Л.Л. Письмо А.В. Луначарскому от 21.10.1927. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. Од. зб. 39772. 1 арк.
11. Лисовский Л.Л. Письмо в центральное правление ВУТОРМ, после 1928 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф.І. Од. зб. 39960. 1 арк. (Київ, Україна).
12. Лисовский Л.Л. Письмо И.Я. Ефимовичу от 17.06.1934 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф.І. Од. зб. 40170. 2 арк.
13. Лисовский Л.Л. План занятий по музыке на 3 года. Для Володи Кулявцева. 1933. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. 39937. 2 арк. (Київ, Україна).
14. Лисовский Л.Л. 1. Прелюдия Un poco di Seint-Saens. 2. Скерцо “Весной”. Партитура для оркестра. 1896. [Ноты]. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. 39509. 21 арк. (Київ, Україна).
15. Лисовский Л. Л. Шесть тактов Володика Кулявцева. Для двух фортепиано. 1932. [Ноты]. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. 40100. 1 арк. (Київ, Україна).
16. Литвиненко А.І. Полтавщина: музична культура (XIX – початок XX століття) : навч. посібник. Київ : Автограф, 2011. 184 с.
17. Полфіоров Я. Десять років української музичної культури. *Червоний шлях*. 1927. № 11. С. 225–242.
18. Правление Харьковского филиала музыкального общества имени Леонтовича. Письмо Л. Л. Лисовскому от 20.06.1927 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. 39782. 1 л. (Київ, Україна).
19. Редакционный отдел Музсектора. Письмо Л.Л. Лисовскому от 12.06.1924 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф. І. 40453. 1 л. (Київ, Україна).
20. Ржевська М.Ю. На зламі часів. Музика Наддніпрянської України першої третини XX століття у соціокультурному контексті епохи. Київ : Автограф, 2005. 352 с.
21. Томсон Н. Письмо Л.Л. Лисовскому от 20.03.1933 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф.І. Од. зб. 40422. 4 арк.
22. Федоров А. Письмо Л.Л. Лисовскому от 21.02.1916 г. *НБУВ. Институт рукопису*. Ф.І. 40509. 3 л. (Київ, Україна).

References:

1. Belokopitov, N. (1934). Letter to L.L. Lisovsky dated 16.05.1934. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 39776. 1 sheet. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
2. Ganzburg, G. (2020). *Istorija Izjumskoj narodnoj konservatorii [History of the Izyum National Conservatory]*. URL: <http://hansburg.narod.ru/isjum-kursk.htm> (accessed: 10.10.2021) [in Russian].
3. Gol'dberg, I. (1911). Letter to L. Lisovsky dated 22.03.1911. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40274. 2 sheets. (Kiev, Ukraine) [in Russian].
4. Dzbanovsky, A. (1932). Letter to L. Lisovsky dated 4.11.1932. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40286. 4 sheets. (Kiev, Ukraine) [in Russian].
5. Koltysheva, S. (2008). *Zabuty storinky istorii. Postat L. Lisovskoho u konteksti muzychnoi kultury [Forgotten pages of history. The figure of L. Lisovsky in the context of musical culture]*. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi muzychnoi akademii*

- Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho [Scientific herald of Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine]. Issue 74: Estetyka i praktyka mystetskoï osvity [Aesthetics and practice of art education]. Kyiv, pp. 236–244 [in Ukrainian].*
6. Kosenko, V.S. (1928). Letter to L. Lisovsky dated 27.06.1928. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40326. 2 sheets. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 7. Kotsiubynska, M. (2009). *Lysty i liudy. Rozdumy pro epistoliaru tvorchtst [Letters and people. Reflections on epistolary work]*. Kyiv: Dukh i litera, 2009. 584 p. [in Ukrainian].
 8. Kur'janovich, A. (2013). *Dinamika zhanrovo-stilisticheskikh osobennostej russkogo jepistoljarnogo diskursa nositelej jelitarnogo tipa rechevoj kul'tury (XX–XXI). [Dynamics of the genre and stylistic features of the Russian epistolary discourse of the carriers of the elite type of speech culture (20–21 centuries)]*. The dissertation author's abstract. 10.02.01 Russian language. Tomsk State Pedagogical university. Tomsk, 40 p. [in Russian].
 9. Lisovskiy, A.L. (1891–1895). Letters to L.L. Lisovsky. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40411–40414 from 1891–1895 (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 10. Lisovskiy, L.L. (1927). Letter to A.V. Lunacharskii dated 21.10.1927. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I, S. u. 39772, 1 sheet. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 11. Lisovskiy, L.L. (after 1928) Letter to the central board of VUTORM, after 1928. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 39960. 1 sheet. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 12. Lisovskiy, L.L. (1934). Letter to I. Y. Efimovich dated 17.06.1934. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40170. 2 sheets. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 13. Lisovskiy, L.L. (1933). Plan zaniat z muzyky na try roky [Plan of music lessons for three years. For Volodya Kulyavtsev]. 1933. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 39937. 2 sheets. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 14. Lisovsky, L.L. (1896). 1. Prelude Un poco di Seint-Saens. 2. Scherzo “Spring”. Score for orchestra. [Notes]. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 39509. 21 sheets. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 15. Lisovsky, L.L. (1932) Six bars for two pianos [Notes]. *Vernadsky National Library of Ukraine. Manuscript Institute*. Fund I. S. u. 40100. 1 sheet. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 16. Lytvynenko, A.L. (2011). *Poltavshchyna: muzychna kultura (XIX – pochatok XX stolittia) [Poltava region: musical culture (19 – early 20 century)]*. Kyiv: Avtohrif. 184 p. [in Ukrainian].
 17. Polfiorov, Ya. (1927). Desiat rokiv ukrainskoï muzychnoi kultury [Ten years of Ukrainian musical culture]. *Chervonyi shliakh [The red way]*. No. 11, pp. 225–242 [in Ukrainian].
 18. The board of directors of the Kharkiv branch of the musical Leontovich society (1927). Letter to L.L. Lisovsky dated 20.06.1927. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 39782. 1 sheet. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 19. Editorial department of the Music Sector (1924). Letter to L.L. Lisovsky dated 06.12.1924. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40453. 1 sheet. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 20. Rzhavska, M. (2005). *Na zlami chasiv. Muzyka Naddnyprianskoi Ukrainy pershoi tretyny XX stolittia u sotsiokulturnomu konteksti epokhy [At the turn of time. Music of Dnieper Ukraine of the first third of the 20 century in the socio-cultural context of the epoch]*. Kyiv: Avtohrif, 352 p. [in Ukrainian].
 21. Tomson, N. (1933) Letter to L.L. Lisovsky dated 20.03.1933. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40422. 2 sheets. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].
 22. Fedorov, A. (1916). Letter to L. Lisovsky dated 02.21.1916. *Vernadsky National Library of Ukraine. Institute of Manuscript*. Fund I. S. u. 40509. 3 sheets. (Kyiv, Ukraine) [in Russian].